

«Անիծուած լինեմ ես, եթէ չէի սիրում նրան արդէն ինչպէս ինձ աւելի առաջ, քան նա ինձ մի խօսք ասաց կամ պարզապէս նկատեց, որ ես էլ նոյնպէս ապրում եմ աշխարհիս երեսին»:

Հերիք է այսքանն էլ վերջ չունի. սա նշանակում է՝ հայերէն բառերով գրել ոսերէն և ցոյց է տալիս, թէ թարգմանիչը ոչ միայն կարգին հայերէն չգիտէ, այլև նա չէ ըմբռնում ռուսական ոճաբանութեան ոգին, նրան մանաւանդ միանգամայն անծանօթ է ռուս ժողովրդի լեզուն:

ԱՐՇ. ԱԹԱ.

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ Պ. Լ. ԻՆ

«Մուրճ»-ի մայիսի գրքոյկում տպուեց իմ թուեցիկ մատենախօսական ակնարկը Գրիգոր Արծրունու աշխատութիւնների առաջին հատորի մասին, ուրիշ խօսքով Արծրունու այն յօդուածների մասին, որ նա գրել էր «Մշակ»-ի հրատարակութիւնից առաջ, մեծ մասամբ՝ ուսանող ժամանակը:

Պ. Լ. հարկաւոր համարեց քննադատել այդ թուեցիկ ակնարկը «Մշակ»-ի երեք բանասիրական բռնող յօդուածով («Մուրճի քննադատին»—№№ 116, 117 և 119):

Ես կը պատասխանեմ այդ յօդուածի միմիայն էական կէտերին:

Ես գրել էի ի միջի այլոց հետեւեալը. «Իր սկզբնական յօդուածներում Գրիգոր Արծրունին ցոյց է տալիս նաև իր ատեղեակութիւնը հայոց պատմութիւնից»:

Իբրև փաստ բերել էի հետեւեալ հանգամանքը.

Սօսելով մի ֆրանսիացի հեղինակի մասին, որի կարծիքով հայերը մինչև տասնիններորդ դարը այբուբենն չունէին, Արծրունիս գրում էր 1870 թուին. «Ուրեմն հեղինակը չգիտէ, թէ մեր այժմեան օրագիրներում գործածուած գրերը նոյն են, որոնք IV դարում մեր Գրիգոր Լուսաւորիչն էր գործածում իր աստուածաբանական գրուածքներում: Զարմացած կարդացի՞նք գրքի մէջ, թէ հեղինակը Կ. Պօլսի մէջ է ապրում...»

Բերելով Արծրունու յօդուածի այդ տողերը՝ ես աւելացրել էի. «Նոյնքան, դուցէ և աւելի զարմանալի էր, իհարկէ, այն, որ Գրիգոր Արծրունին, հայ լինելով, չգիտէր, որ «այժմեան օրագիրներում գործածուող գրերի» գլխորդ եղել է Գրիգոր Լուսաւորիչից շատ յետոյ»:

Այդ առիթով պ. Լ. բացազանչում է. «Մենք էլ, ճիշտն

ասած, զարմանում ենք, որ պ. Յովհաննիսեանը հայ լինելով, չգիտէ մի ուրիշ բան,—այն ժամանակը, երբ գրուած են Արծրունու այդ խօսքերը», և աշխատում է ապացուցանել, թէ Արծրունին վերոյիշեալ տողերը գրելիս «ասել է այն, ինչ սովորել է» Մխիթարեաններէր:

«Պ. Յովհաննիսեանին, անշուշտ, յայտնի է,—գրում է պ. Լ.,—որ մինչև այժմ մենք ունենք հայոց հին գրականութեան մի հատ պատմութիւն միայն, հ. Զարբանալեանի գրած պատմութիւնը: Այդտեղ ասուած է, թէ Գրիգոր Լուսաւորիչը իր «Յաճախապատումը» գրել է հայերէն լեզուով»: Այնուհետև պ. Լ. այն փաստն է բերում, որ առաջ շատերը կարծում էին, թէ Մեսրոպից առաջ հայերէն տառեր կային:

Շատ լաւ. սակայն ի՞նչ է ապացուցանում այդ: Ոչինչ: Առաջ կարծում էին, այժմ էլ կարող են կարծել, որ Մեսրոպից առաջ հայերէն տառեր կային, բայց այդպէս կարծողները միշտ այն էլ են ասել, որ հայերը այդ տառերից չէին օգտուում, այլ գրում էին օտար տառերով (յունարէն, ասորերէն, ղէնդերէն, կամ պարսկերէն), այնպէս որ նախամեսրոպեան տառերի գաղտնիքն իմանալու համար պէտք էր գլուխ ջարդել, ճանապարհորդութիւններ անել, դիմել Միջագետք՝ Դանիէլ եպիսկոպոսին: Ինչ տառեր էին դրանք, այդ մասին էլ ոչոք ոչինչ հաստատ բան չի իմացել, և ով որ խօսել է այդ տառերի մասին, ենթադրութեան սահմանից չի անցել: Մինչդեռ Գրիգոր Արծրունին պնդում է, որ Գրիգոր Լուսաւորիչը գրել է իր գրքերը «մեր այժմեան օրագիրներում գործածուող գրերով» և զարմանում է, որ Պոլսում ապրող մի օտարազգի չգիտէ այդ բանը:

Արծրունին այնքան միամիտ չէր, որ պահանջէր մի օտարազգուց, թէկուզ Պոլսում ապրող օտարազգուց, իմանալ, թէ ինչ ենթադրութիւններ կային նախամեսրոպեան տառերի մասին: Օտարազգուց միմիայն տարրական, հանրայայտնի գիտելիքներ կարելի է պահանջել, և Գրիգոր Արծրունու գրածի տոնից ամեն մի ճանապարհարուած ընթերցողի համար պարզ է, որ նա այդպիսի տարրական, հանրայայտնի գիտելիք էր համարում այն, որ Գրիգոր Լուսաւորիչն իր աստուածաբանական գրքերը գրել է այն գրերով, որոնք այժմ մեր օրագիրներում են գործածուում: Մինչդեռ այդպիսի ենթադրութիւն անգամ անող չի եղել: Վերջրէք այն ժամանակուայ դասազերքերը, հայոց պատմութիւնները և կը տեսնէք, որ Արծրունու ասածը Գրիգոր Լուսաւորիչի մասին իր սեփական «անտեղեկութեան» արգելանքն է, և թէ պ. Լ. հայր Զարբանալեանի հեղինակութեամբն է ուզում ծածկել Արծրունու ակներև կո-

պիտ սխալը, այդ առաջանում է նրանից, որ պ. Լ. շատ է ուզում, որ Արծրունին նոյնիսկ ուսանող ժամանակ սխալուած չլինի, և գլխաւորապէս նրանից, որ պ. Լ. անուշադիր կերպով է կարդացել «հայոց հին գրականութեան մի հատիկ պատմութիւնը, հ. Զարբանաւեանի գրած պատմութիւնը»:

Իր այդ պատմութեան առաջին հատորում խօսելով Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրուող Յաճախապատումի մասին, հայր Զարբանաւեան գրում է ի միջի այլոց հետեւեալը.

«Թեղիք է թէ ինչ լեզուով շարագրած է այս զիրքս Լուսաւորիչ: Ոմանք կը համարեն թէ հայերէն շարագրած ըլլայ, այլք յունարէն. և պատճառ կը բերեն թէ այն ժամանակ հայերէն զիւր չըլլալուն՝ հարկ էր որ յունարէն գրէր: — Սակայն մեզի առջի կարծիքը հաւանական կ'երևնայ. որովհետեւ հայոց համար էր այս աշխատութիւնը՝ բնականաբար պէտք էր որ Լուսաւորիչ այն լեզուով գրէր՝ որ իր ազգին մեծագոյն մասին հասկնալի ըլլար. ապա թէ ոչ՝ գրեթէ ընդունայն աշխատութիւն և անպատճառ յոգնիլ կ'ըլլար: Հայերէն գիր չըլլալուն՝ անշուշտ ինքն ալ իր ժամանակակից ալ յոյն ջառեւրը գործածած են, հայկական քառեր արտայրելու համար» (եր. 97—98):

Փաստը ինքնըստինքեան չափից վեր պերճախօս է, և պ. Լ.-ի սխալը ակնբեր, ուստի աւելորդ եմ համարում այլևս ծանրութեամբ բանակոռի այդ կէտի վրայ. սակայն չեմ կարող չնշել շատակել, որ իր վերոյիշեալ անհիմն պատճառաբանութիւնը պ. Լ. սկսել է այնպիսի խօսքերով, որոնք կարող էին Արծրունու յիշատակը յարգողներին տրամադրել ինձ դէմ:

«Մեղրականները շատ էին սիրում կրկնել,—գրում է պ. Լ.,— թէ Արծրունին հասկացողութիւն չունի իր ազգի անցեալի մասին, ծանօթ չէ հայոց պատմութեան: Պ. 8. Յովհաննիսեանն էլ իր յօդուածի մէջ հարկաւոր է համարել առանձին խնամքով ընդգծել մի հանգամանք, որ, նրա (այսինքն՝ իմ) կարծիքով, ցոյց է տալիս նրա (այսինքն՝ Արծրունու) «անտեղեկութիւնը հայոց պատմութիւնից»:

«Ո՞նամբով ընդգծել» խօսքերը և «մեղրականները» այստեղ մէջ են բերուած իբրև argumentum ad hominem: Ո՞նկնդիրների ու ընթերցողների հոգեբանութեան վրայ հիմնուած այդ ապացոյցները իրանց որոշ տեղն ունեն վիճաբանութեան ու բանակոռի մէջ, բայց այս դէպքում և իմ վերաբերմամբ, կարծում եմ, պ. Լ. զուր է դիմել այդ միջոցին:

Արծրունու սխալը մատնացոյց անելով՝ ես չեմ դեկավարուել որևէ կողմնակի շարժառիթով, այլ լոկ հետեւել եմ լատինական յայտնի առածին՝ «Amicus Plato, sed magis amica veritas» («բարեկամս է Պլատոնը, բայց աւելի ևս բարեկամ է ինձ ճշմարտութիւնը»), որ ոչ մի գրողի համար այնքան պարտադիր չէ, որքան քննադատի համար: Ոչ մի գրող իրաւունք չունի, իհարկէ, մեղանչել ճշմարտութեան դէմ և սեր սպիտակի տեղ անցկացնել, բայց ոչ մի գրողից այն աստիճան չի պա-

հանջւում ասել ամբողջ ճշմարտութիւնը, որքան քննադատից: Եթէ քննադատն իր մէջ չի դրում մի հրամայական պահանջ ասելու ամբողջ ճշմարտութիւնը, եթէ նրա մտքի համար սովորոյթ չէ դարձել ամեն բանում, ամեն տեղ և ամենից առաջ փնտրել ճշմարտութիւնը և միմիայն ճշմարտութիւնը, աւելի լաւ է այդպիսի քննադատը ջարդի իր գրիչը և ուրիշ բանով զբաղուի:

Անցնում եմ պ. Լ.-ի յօդուածի երկրորդ էական կէտին:

«Երբ խօսք է լինում,—գրում է պ. Լ.,—հիմնական, նշանաւոր հարցի, սկզբունքի նշանակութիւն ունեցող հանգամանքի մասին, այնտեղ բառեր չը պէտք է դրժածել, այլ փաստեր. Գ. 8. Յովհաննիսեան իր յօդուածի մէջ մի երկու անգամ անուանում է Արծրունու աղատամտութիւնը ծայրայեղութիւններ, միակողմանիութիւն պարունակող: Մինք ուշադրութիւն դարձրինք այդ բանի վրա այն պատճառով. որ պ. 8. Յովհաննիսեանը առաջին անգամը չէ, որ այդ բառերը շարում է լիբերալիզմի կողքին. նոյն «Մուրճի» էջերից, եթէ չենք սրբալուում, մի երկու անգամ էլ նա անուանել է լիբերալիզմը և՛ ծայրայեղութիւն, և՛ միակողմանիութիւն, և՛ անհեռատեսութիւն: Բառեր են դրանք, որոնք բառեր էլ մնացել են և մնում են: Այսքան ժամանակ պ. Յովհաննիսեանը նեղութիւն չը կրեց փաստերով ապացուցանելու «Մուրճի» ընթերցողներին լիբերալիզմի այդ յատկութիւնները: Մինչդեռ շատ և շատ հարկատու էր դա: Երբ ցոյց էք տալիս բացասական, անհամակերպ երևոյթը, դուք պիտի ցոյց տաք և այն, ինչ, ձեր կարծիքով, փրկութիւն է մարդկային ազգի համար: Ծայրայեղութիւնը վատ է,—ապացուցէք, դրէք մարդկանց առջև այն չափաւորութիւնը, որից մեղրի ու կաթիլ աղբիւրներ են բղխում: Մարդկութիւնը իր համար երջանկութիւն է որոնում. լիբերալիզմը կարծել է թէ ինքը ցոյց կը տայ այդ երջանկութիւնը. Գ. Յովհաննիսեան գիտէ, որ լիբերալիզմը չափադանցութիւն է, ծայրայեղութիւն է. նա, ուրեմն, գիտէ և իսկական երջանկութեան աղբիւր չափաւորութիւնն ու միջինը, բայց չէ ցոյց տալիս: Բայց ո՞րքան հեշտ էր մի այդպիսի դի բան անել: Մի ամբողջ հատոր էր գրված նրա առջև. կարող էր մի քանի նախադասութիւն արտագրել նրանից, կարող էր զոնէ գրքի մի քանի երեսները ցոյց տալ, որպէս զի ընթերցողը իմանայ, թէ պ. Յովհաննիսեանի համար ինչն է ծայրայեղութիւնը: Նւ դուրս է եկել մի շատ ցատկի դուրսութիւն: Գրիչը Արծրունու անթիւ հակառակորդները շարունակ այդ բառերն էին գործ ածում—չափադանցութիւն, ծայրայեղութիւն: Բայց չեն կարողացել համոզել, որ ճիշտ են գործադրում այդ բառերը: Միթէ պ. Յովհաննիսեանը միայն կրկնում է հին, մաշված բառերը: Չենք ուղում հաւատալ:»

Պ. Լ.-ի յօդուածի այդ մասը ամբողջապէս հիւսուած է թիւրիմացութիւններէ:

Լիբերալիզմի մասին, ճիշտ է, ես շատ անգամ եմ խօսել, բայց երբէք լիբերալիզմը ծայրայեղութիւն, ծայրայեղ կուսակցութիւն չեմ անուանել: Ես միշտ քննադատել եմ լիբերալիզմը աւելի արմատական աշխարհահայեացքի տեսակէտից, և ապշած մնացի՝ կարդալով պ. Լ.-ի վերևը բերուած տողերը: Լիբերալիզմի մասին ես բաւական մանրամասն խօսել եմ «Մուրճ»-ում (1902 թ., № 12) Գրիգոր Արծրունու մահուան

տասնամեակի առիթով, և հէնց միմիայն այդ յօդուածը բաւական է ապացուցանելու համար, որ ես քննադատել եմ լիբերալիզմը ոչ թէ չափաւորականների, այլ արմատականների տեսակէտից և որ ես միմիայն բառերով չեմ բաւականացել, այլ ցոյց եմ տուել լիբերալիզմի էութիւնը և պակասութիւնները:

Այդ յօդուածում ես շեշտել եմ, որ «լիբերալիզմը բուրժուազիայի ծնունդն է», որ նա կատարել է իր պատմական դերը, և դրել եմ սև տառերով սպիտակ թղթի վրայ հետեւալը.

«Լիբերալիզմի տեսակէտից՝ աշխարհիս բոլոր շարիքները յառջ են ելել ազատութեան պակասութիւնից: Տուէր մարդկանց ազատութիւն, թող տուէր, որ անհատը ապրի և զործի ազատօրէն, և երկիրը դրախտ կը դառնայ... Ժողովուրդը միացաւ բուրժուազիայի հետ և ազատութիւն ձեռք բերեց: Բայց ժողովրդի տառապանքները շատ քիչ թեթեւացան: Բուրժուազիան առիւծի բաժին վերցրեց ազատութեան տուած բարիքներից... Պարզ էր, որ միմիայն ազատութիւնը անկարող է դարձանել բոլոր շարիքները: Պէտք էր մի ուրիշ բան բացի ազատութիւնից: Եւ անա այդ ուրիշ բանը չէր տեսնում լիբերալիզմը: Եւ լիբերալիզմը եւրոպայում կորցրեց իր հրապոյրը, իսկ շատերի աչքում՝ նոյն-իսկ իր ամբողջ վարկը: Այժմ եւրոպայում լիբերալները ժողովրդական կոչակցութիւնների ամենարոյլ տարրն են կազմում»:

Նոյն յօդուածում ես մատնացոյց էի արել և այն հանգամանքը, որ լիբերալներ չեն Տոլստոյ, Միխայիլովսկիյ, Բեքել և Ժորէս (ընդհակառակը, լիբերալիզմի թունդ հակառակորդներ են,—կ'աւելացնեմ այժմ), որ համակրելի ու տաղանդաւոր լիբերալներ այժմ եւրոպայում կարելի է գտնել իբրև հաղուադիւտ բացառութիւններ (ինչպէս նաև մեղնում, օրինակ պ. Լ.,—կ'աւելացնեմ այժմ), և որ Արծրունու թաղման մասնակցող հայ ինտելլիգենցիայի մէջ «կային ոչ միայն զուտ լիբերալներ, այլև արմատական հայեացքների ներկայացուցիչներ, որոնք շատ և շատ հարցերում համամիտ չլինելով Արծրունուն՝ զգում էին սակայն, որ դեռ իրանց և լիբերալների ճանապարհները զուգահեռաբար են գնում, և մեծ յարգանքով էին վերաբերում Արծրունուն, իբրև անկեղծ, շիտակ ու գեմոկրատ լիբերալի և տաղանդաւոր մարդու»:

Այդ է եղել միշտ իմ տեսակէտը Արծրունու գործունէութեան մասին, և, կարծում եմ, այդ գաղտնիք չէր ոչոքի, մանաւանդ պ. Լ.-ի համար. իսկ եթէ այժմ նա ինձ չափաւորութեան ասպետի դերում է ներկայացնում իր յօդուածում, այդ լուր թիւրիմացութեան արդիւնք է: Ես գրել եմ, որ Արծրունու հայեացքները երբեմն հասնում էին պարագոքսի չափեր ընդունող ծայրայեղութեան: Պ. Լ.-ին թուացել է, թէ դրանով ես ուզում եմ ասել, որ լիբերալիզմը ծայրայեղութիւն է:

Ներողութիւն եմ խնդրում ընթերցողից, որ այդ առիթով ստիպուած եմ տարբական բաներ բացատրել:

Հայեացքների ծայրայեղութիւնը ծայրայեղ կուսակցութիւնների մենաշնորհը չէ: Ծայրայեղ կուսակցութիւն անուանում են այն կուսակցութիւնները, որոնք ծայրայեղ հայեացքներ ունեն սոցիալ-քաղաքական որոշ էական հարցերի մասին, բայց կարելի է շատ չափաւոր հայեացքներ ունենալ այդ հարցերի մասին *) և ծայրայեղութեան հասնել ուրիշ հարցերում: Աւելին կ'ասեմ, կարելի է ծայրայեղութեան հասցնել յետադիմական հայեացքներ:

«Արտաքոյ կաթոլիկ եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն», — սա ծայրայեղ հայեացք է, բայց կղերականների հայեացք:

Անգլիացի փիլիսոփա Հորբսի հիմնական հայեացքը, թէ անհատը պէտք է լինի պետական միասնիզմի ստրուկ մասնիկը, — ծայրայեղ բռնապետական հայեացք է:

Ծայրայեղ հայեացք է դրա հակառակ անիշխանական հայեացքը, բայց ծիծաղելի կը լինի չափաւորութեան ասպետ համարել ամեն մէկին, որ ծայրայեղութիւն է համարում անիշխանականների այդ հայեացքը, թէև անիշխանականութիւնը անկասկած ծայրայեղ կուսակցութիւն է:

Աշխատանքի բաժանման ծայրայեղութեան հասցրած ըսկզբունքը պահպանողական սկզբունք է:

Տոլստոյ ծայրայեղութեան է հասցնում «չարին չհակառակելու» սկզբունքը, որ այնքան անախորժ է ծայրայեղ կուսակցութիւններին:

Շովինիստները, որոնք առհասարակ պահպանողականներ են լինում, ծայրայեղութեան են հասցնում ազգասիրութեան սկզբունքը:

Հէնց սոցիալիստների անկասկած ծայրայեղ կուսակցութիւնն է ամենից շատ յարձակւում լիբերալների վրայ այն բանի համար, որ նրանք՝ իրանց laissez faire, laissez passer սկզբունքով՝ ծայրայեղութեան են հասցնում անհատի ազատութեան սկզբունքը տնտեսական հարցերում: Կան լիբերալներ, որոնք այն աստիճան ծայրայեղութեան են հասնում այդ հարցերում, որ դէմ են բանուորներին հովանաւորող օրէնքներին, գործարանական օրէնսդրութեան կայն կայն: Եւ իսկպէս ա-

*) Օրինակ, Արծրունին իր նախամշակական յօդուածներում ծայրայեղ ուտիլիտարիստ է ու բէալիստ և միննոյն ժամանակ հակայեղափոխական է. «Գերմանիան, — գրում է նա 1870 թուին, ուրեմն «Մշակի» հրատարակութիւնից երկու տարի առաջ, — նշանակում է ազատութիւն, իսկ Ֆրանսիան միայն յեղափոխութիւն, ուրեմն Գերմանիան պաշտպանում է աղքատի մի զաղափարը, իսկ Ֆրանսիան դժբախտապէս հետևում է մի հնացած զաղափարին» (330 էր.):

սած, հէնց այդպիսիներն են pur sang լիբերալները, իսկական լիբերալիզմի ուղղադաւան ասանդապահները:

Վերջապէս կային և կան ծայրայեղ նատուրալիստներ, սիմվոլիստներ, ուտիլիտարիստներ, դարվինիստներ կային կայն, որոնք միեւնոյն ժամանակ վերին պատիճանի չափաւոր են սոցիալ-քաղաքական հարցերում:

Հէնց այն ժամանակ, երբ Արծրունին մի կողմից հերքում էր Ռաֆայէլի նկարների նշանակութիւնը և միւս կողմից յայտարարում, թէ յեղափոխութիւնը հնացած (ուրիշ խօսքով ասած՝ յետադիմական) դադափար է, կային թունդ յեղափոխականներ, որոնք սքանչանում էին այդ նկարներից, և եթէ այդպիսի մի յեղափոխական քննադատելով Արծրունու յօդուածը՝ գրէր, թէ նա Ռաֆայէլի նկարների մասին խօսելիս ծայրայեղութեան է հասցնում օգտի տեսակէտը, տարօրինակ կը լինէր, եթէ մէկը վեր կենար և ճգնէր ապացուցանել, թէ այդ յեղափոխականը պաշտպանում է «չափաւորութիւնը, որից մեղրի ու կաթի աղբիւրներ են բղխում»:

Սակայն ինչո՞ւ եմ այդքան հեռունները գնում: Ինքը պ. Լ., իմ դէմ դրած յօդուածից մի քիչ յետոյ, իր «նոր բանբերներ մեր գրականութեան մէջ» յօդուածում, վիճելով պ. Ադոնցի հետ և խօսելով հայկական տառերի բեֆորմի մասին՝ գրում է. «Մեր բէֆորմատորները անհետևողական են, կիսատ-պռատ գործ են կատարում, փաթաթված են նախապաշարմունքների մէջ, այնպէս որ նրանց արածը միակողմանիութեամբ, ծայրայեղութեամբ իսկապէս ուրիշ ոչինչ չէ, եթէ ոչ կոյր ատելութիւն այս կամ այն տառի դէմ» («Մշակ», № 133):

Ուրեմն, հէնց իր, պ. Լ.-ի կարծիքով, կարելի է «կիսատ-պռատ գործ» անել, «նախապաշարմունքների մէջ փաթաթված» լինել, «կոյր ատելութիւն» տածել դէպի այս կամ այն տառը և ծայրայեղութեան հասնել:

Այդպէս՝ մի էական թիւրիմացութեան զոհ դառնալուց յետոյ պ. Լ. խճճւում է և՛ ուրիշ թիւրիմացութիւնների մէջ:

Նա պնդում է, թէ ես խօսելով Արծրունու հայեացքների ծայրայեղութեան մասին՝ փաստեր, օրինակներ չեմ բերել, մինչդեռ այդ փաստերը սև տառերով տպուած են «Մուրճ»-ի սպիտակ էջերի վրայ. օրինակ, Արծրունու բացասական վերաբերմունքը դէպի Ռաֆայէլի նկարները, կամ այն, որ նա Պօլ դը Կոկին մարդկութեան ամենաերեւելի գրողների շարքն էր դասում և ցաւ էր յայտնում, որ հայերիս մէջ չկան Պօլ դը Կոկի նման գրողներ:

Սակայն պ. Լ. պնդում է, թէ Արծրունին այդպիսի բան

չի ասել Պօլ դը Կոկի նկատմամբ, և իմ գրածը հերքելու համար բերում է Արծրունու խօսքերը, որոնք իսկևիսկ ապացուցանում են իմ գրածը և միևնոյն ժամանակ ցոյց են տալիս,— թող ների ինձ պ. Լ. այս խօսքերը,— թէ որ աստիճանի կուրութեան կարող է հասնել մի գրող այն բոլորներին, երբ նա Պլատոնին գերադասում է ճշմարտութիւնից և ուզում է իր ուսուցչի երիտասարդական գրուածքները մեկնել այնպէս, ինչպէս աստուածաբանը մեկնում է Աստուածաշունչը:

Ահա Արծրունու խօսքերը.

«Եւրոպայում այն գրողներից, որոնք ներկայացրին իրանց ազգի կեանքը իր պակասութիւններով և անբարոյականութեամբ, ամենաերեւելի սոքա են իմ կարծիքով. Անգլիայում Դիկէնս, Ռուսաստանում Գոգօլ և Պուշկին, Ֆրանսիայում Պօլ դը Կօկ և Դիւմա որդի»:

«Եւրոպայի հասարակութեան մէջ պակասութիւններ կան, անբարոյականութիւն կայ,— բայց և կան մարդիկ, որոնք այդ պակասութիւնները յայտնում են, անբարոյականութեան երեւոյթները քննում են: Մեր ժողովրդի մէջ, հայերի մէջ միթէ անբարոյականութիւն չը կայ,— բայց կան արդեօք Պօլ դը Կօկի կամ Դիւմաների նման գրողներ, որոնք ներկայացնէին հասարակութեան կեանք, պակասութիւններ յայտնէին...»

Ի նկատի ունենալով Արծրունու այդ տողերը՝ ես գրել էի. «Թէ որ աստիճանի միակողմանիութեան և ծայրայեղութեան էր հասնում Արծրունին իր սկզբնական յօդուածներում, երևում է նաև նրանից, որ Պօլ դը Կոկին մարդկութեան ամենաերեւելի գրողների շարքն է դասում և ցաւ է յայտնում, որ հայերիս մէջ չկան Պօլ դը Կոկի նման գրողներ»:

Պ. Լ. իր յօդուածում պնդում է, որ Արծրունին այդ չէ ասել, իսկ ինչ որ ասել է, ճիշտ է ասել:

Բերելով Արծրունու յօդուածից մի ընդարձակ ցիտատ,— որի մէջ նաև վերև բերուած երկու հատուածները,— պ. Լ. բացաքանչեւ է.

«Պարզ հասկանալի է, որ Արծրունին ի նկատի ունի պակասութիւններ նկարագրող վէպի հասարակական նշանակութիւնը»:

Այդ, իհարկէ, պարզ հասկանալի է, բայց իմ ասածս էլ հէնց այն էր, որ պարտպանելով պակասութիւններ նկարագրող վէպի հասարակական նշանակութիւնը, ուրեմն մի ճիշտ հայեացք, Արծրունին հասնում էր միակողմանիութեան և ծայրայեղութեան և, կ'աւելացնեմ, այն աստիճան ծայրայեղութեան,

որ պնդում էր, թէ Պօլ դը Կոկի գրուածքները պէտք է տալ կարդալու նոյնիսկ երեխաներին (եր. 100):

Երեխաների մասին պ. Լ. իր յօդուածում ոչինչ չի ասում, բայց ընդհանրապէս ճիշտ է համարում Արծրունու կարծիքը, օրինակ է բերում Զոլ'այի «Նանան» և բացադանշում է.

«Ասացէք խնդրեմ, մեծ է տարբերութիւնը «Ուաթարալայի», «Պէպօի» մէջ պատկերացրած անբարոյականութեան և Զօլայի, Դիւսայի, Պօլ դը Կօկի նկարագրած անբարոյականութիւնների մէջ: Թէ՛ պ. Յովհաննիսեանի համար վատը, ծածկելին միայն սեռական անբարոյականութիւնն է»:

Որ սեռական անբարոյականութիւնը գրականութեան մէջ ցուցադրելու բան չէ, — ես համարում եմ ակաիօմա: Որ թղենու տերէններն անհրաժեշտ են գրականութեան համար, այդ էլ իմ կարծիքով անվիճելի է: Բայց գլխաւորն այդ չէ: Բանն «անբարոյականութիւնների տարբերութեան» մէջ չէ, այլ նրա մէջ, թէ ինչպէս է վերաբերում գեղարուեստագէտը դէպի անբարոյականութիւնը: Միւսոյն, թէկուզ սեռական, անբարոյականութիւնը կարելի է նկարագրել և լձ Պօլ դը Կոկ և և լձ Շչեգրին, և լձ Նանա և և լձ Դոստօեսկիյ, և մի դէպքում կ'ունենանք տեղ-տեղ պոռնկագրութեան մօտեցող գրուածք, իսկ միւս դէպքում հասարակական պակասութիւնները և անբարոյականութիւնը խարազանող գրականութիւն: Նմանապէս, կանացի մերկ մարմինը կարելի է նկարել այնպէս, ինչպէս սիրում են այժմ նկարել (օրինակ՝ բաց նամակների վրայ), և այնպէս, ինչպէս նկարում էին վերածնութեան շրջանի նկարիչները, կարելի է քանդակել և լձ Նանա և այնպէս, ինչպէս քանդակում էին յոյն արձանագործները, և մի դէպքում դուք կ'ունենաք մարդուս մէջ անասունը զարթեցնող միջոց, իսկ միւս դէպքում մի իսկական գեղարուեստական գործ:

Պ. Լ. ուզում էր իմ հայեացքը իմանալ: Ահաւասիկ ասացի, իսկ եթէ այդ քիչ է, կը մասնաւորեմ:

Պօլ դը Կոկի մասին ես նոյն հայեացքն ունեմ, ինչ-որ, ի միջի այլոց, ունէր Պիսարելը, որի կարծիքն էր ուզում հերքել Արծրունին իր «Երկուսից ռըն է լաւը» յօդուածում, այսինքն, որ Պօլ դը Կոկի գրուածքների ընթերցանութիւնը «գատարկապորտութեան պտուղ է» և «Էրկնապատիկ անբարոյական և այլանդակ երեխաների համար»:

Ինչ վերաբերում է Զոլ'այի «Նանային», ես գերադասում եմ շատ շատերի, ի միջի այլոց և՛ Շչեգրինի ու Միխայլովսկու հետ (որոնց ոչոք կեղծ ամօթխած չի կարծիլ) համարել այդ վէպը այնպիսի գրուածքներից մէկը, որոնք օրօրում են մեր-

կացրած իրանը ամեն բանից վեր դասող կուշտ բուրժուայի անտարբեր հանգիստը *), քան պ. Լ.-ի հետ բարոյական հաւասարութեան նշան դնել նրա և «Պէպօի» մէջ, նրեխաների ձեռքը ինարկէ չի կարելի տալ «Նանան» իսկ եթէ կարգին մարդկանցից շատերը կարդում են «Նանան», այդ նրանից է, որ այդ գրուածքի մէջ էլ, բացի պոռնկագրութեան մօտեցող տարրից, կայ իսկական գեղարուեստ, որ երբէք անբարոյական լինել չի կարող: Նոյնիսկ Սողոմ-Գոմորը կարելի է խնայել, եթէ տասն արդար մարդ լինի մէջը, բայց ուրիշ բան է ներդաստութեամբ վերաբերուել, ուրիշ բան՝ օրինակելի համարել, յանձնարարել:

Արծրունին կարող էր ներդաստ վերաբերուել դէպի Պօլ դը Կոկի գրուածքները, կարող էր խիստ համարել Պիսարելի կարծիքը Պօլ դը Կոկի գրուածքների մասին, բայց համարել Պօլ դը Կոկին, Դիւմա-որդու հետ, Ֆրանսիական հասարակութեան պակասութիւնները դատաւիտող ամենաերկելի գրող,— դա անկասկած չափազանցութիւն էր ու ծայրայեղութիւն:

Իբրեւ Արծրունու ուտիլիտարիստ և ընտելիտ հայեացքների պարագոքսի չափեր ընդունող ծայրայեղութեան ապացոյց ես բերել էի նաև Արծրունու հայեացքը հայոց լեզուի մասին:

«Դիւպէս Պիսարելը,— գրել էի ես,— Արծրունին էլ շատ պրիմիտիւ գաղափար ունի օգտի մասին: Որ հայը պէտք է հայերէն իմանայ և սովորի, դա աքսիոմա չէ Արծրունու համար, և նրանք, որոնք այդ բանը ինքնըստինքեան հասկանալի և անհրաժեշտ են համարում, դատարկ իդէալիստներ են նրա աչքում: Լեզուն միջոց է և ոչ թէ նպատակ,— բացազանչում է Արծրունին, մոռանալով, որ լեզուն ազգի մարմնացած հոգին է»:

Պ. Լ. աշխատում է այդ ասածս էլ հերքել՝ դարձեալ ցիտատներ բերելով Արծրունուց, դարձեալ ընկնելով Աստուածաշունչը մեկնող աստուածաբանի դրութեան մէջ:

*) «Натурализмъ пришелся по плечу современному французскому обществу съ его „безъидейною сытостью“ (выраженіе Шедрина). Хожденіе вокругъ обнаженнаго торса доставляетъ пикантное развлеченіе, а если есть возможность сказать, что я, дескать, голой правды ищу, когда смотрю на голую женщину, такъ чего-же лучше?.. Этихъ сытыхъ, спокойныхъ, самодовольныхъ людей не тяготятъ непристроенность нравственнаго чувства. Но кромѣ сытыхъ есть еще пресмыщенные, чья изношенная душа, если и способна ощущать боль внутренней раздранности, то находить въ ней особаго рода тонкое сладострастіе, смакуеть его».

Ահա պ. Լ.-ի բերած վերջին ցիտատը.

«Ես,—գրում է Արծրունին,—հայկական լեզուի վրայ չեմ նայում որպէս նպատակի վրա, բայց ինչպէս միջոցի վրա: Ոչ թէ կարգանք, որովհետեւ «հայեր ենք», այլ կարգանք հայերէն, որովհետեւ հայերէն առաւել լաւ ենք հասկանում քան թէ ուրիշ լեզու»:

Ահա և պ. Լ.-ի եզրակացութիւնը. «Այստեղ՝ ուրեմն, Արծրունին մեծ նշանակութիւն չէ տալիս ոճին, յօդուածի լեզուին: Բայց որ մայրենի լեզուի նշանակութիւնը հասկանում է, այդ երևում է նրանից, որ այդ լեզուի մասին ասում է, թէ մենք նրան աւելի լաւ ենք հասկանում քան թէ մի ուրիշ լեզու: Մայրենի լեզուի ամենագլխաւոր ոյժն էլ հէնց այդ է: Եւ նրկատեցէք, Արծրունին գիտէ, որ հայերը իրանց հասարակական և ընտանեկան յարաբերութիւնների մէջ օտար լեզու են գործածում (օրինակ, վրացերէն), բայց և այնպէս գիտէ, որ այնուամենայնիւ, հայերէն պէտք է գրել և խօսել, որովհետեւ հայերէնը, իբրեւ մայրենի լեզու, աւելի հասկանալի է»:

Սակայն նոյն Արծրունին գրում էր. «Վրաստանում հայերը վրացերէն առաւել լաւ են խօսում քան հայերէն» (երես 121), և անշուշտ գիտէր, որ Վրաստանում հայերի մեծամասնութիւնը ոչ միայն հայերէն աւելի լաւ չի հասկանում, քան վրացերէն, այլ և ամենակին չի հասկանում, ինչպէս շատ վատ էին հասկանում կամ չէին հասկանում հայերէն լեզուն հայկական հին գաղթականութիւնների մնացորդներից, շատերը և բազմաթիւ արիստօկրատ կամ իրանց այդպէս համարող հայ ընտանիքներ:

Այն իդէալիստների կարծիքով, որոնց վրայ յարձակում էր Արծրունին, այդ հայերը պէտք է սովորէին հայերէն լեզուն, որովհետեւ հայ էին, իսկ ի՞նչ պէտք է անէին նրանք՝ հետեւելով Արծրունու այն ժամանակ քարոզած ուտիլիտարիստ սկզբունքին:

Ով որ քարոզում է, թէ հայը հայերէն պէտք է կարդայ միմիայն այն պատճառով, որ հայերէն աւելի լաւ է հասկանում, քան մի ուրիշ լեզու, պէտք է ոչ-հայախօս հային հայախօս դարձնելու դէմ լինի: Եւ հէնց այդ էր, որ ես ծայրայեղութիւն էի համարում, թէև իհարկէ գիտէի, որ Արծրունու յօդուածների նպատակը բարի է, այն է՝ համոզել հայերին, որ հայերէնագիտութիւնը օգտով գործ դնեն և չպահեն իբրեւ թագնուած քանքար:

Այն էլ պէտք է ասել, որ սովորական ընթերցողը նոյնիսկ չէր կարող հեշտութեամբ որոշել Արծրունու այդ բարի նպա-

տակը այն պարագոկանների տակից, որոնցով լիքն են նրա «Գրականութիւն չը կայ» և «Իդէալիստներ» յօդուածները, և բոլորովին հասկանալի է այն հանգամանքը, որ «Հայկական աշխարհի» խմբագրութիւնը 8—9 ամիս պահել էր, չէր տպել «Գրականութիւն չը կայ» յօդուածը՝ անհնար համարելով իր վերայ վերցնել այդ յօդուածի պատասխանատուութիւնը, թէև գտնուէմ էր, որ այդ յօդուածում կան շատ «խելացի և միանգամայն օգտաւէտ մտքեր»:

Անցնում եմ պ. Լ.-ի յօդուածի վերջին էական կէտին:

Սօսելով Արծրունու նախամշակական յօդուածների ձևի մասին՝ ես ասել էի, որ այդ յօդուածները մեծ մասամբ զուրկ են գրական արժանաւորութիւններից, իսկ տեղ-տեղ նոյնիսկ աշակերտական շարադրութիւնների տպաւորութիւն են գործում:

Պ. Լ.-ի կարծիքով, ես չեմ կարողացել ըմբռնել Արծրունու յօդուածների արժանաւորութիւնները և մոռացել եմ, որ այն ժամանակ, երբ նա գրում էր այդ յօդուածները, հայերս մշակուած, հարուստ լեզու չուէինք:

Երբ մի լեզու դեռ մշակուած ու հարուստ չէ, այդ լեզուով գրուածքները չեն կարող իհարկէ ունենալ շատ կանոնաւոր, փայլուն ու գեղեցիկ ոճ, բայց լեզուի անմշակ ու աղքատ դրութիւնը չի կարող խանգարել, որ գրուածքը որոշ ոճ ունենայ, ոճ, որ ինքը մարդն է, ոճ, որ գրողի անհատականութեան, ինքնուրոյնութեան արտայայտութիւնն է: Կարելի է գրել անմշակ ու աղքատ լեզուով և այնուամենայնիւ գործածել զօրեղ, արտայայտիչ, հակիրճ, ցայտուն կամ պատկերաւոր դարձուածքներ, «թեւաւոր» խօսքեր, սրամիտ, ինքնուրոյն, գունագեղ համեմատութիւններ:

Այդպիսի արժանաւորութիւններ ես համարեալ չեմ գրտնում Արծրունու նախամշակական յօդուածներում, որոնք, պընդում եմ, տեղ-տեղ աշակերտական շարադրութեան տպաւորութիւն են գործում:

Անշուտ կամ ես չեմ կարողանում հասկանալ Արծրունու երիտասարդական յօդուածների գրական արժանաւորութիւնները, կամ պ. Լ. սխալ հասկացողութիւն ունի «գրական արժանաւորութիւն» ասած բանի մասին:

Այդ էլ թող ուրիշները վճռեն:

S. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ